

DEÜİFD Din Piskolojisi Özel Sayısı / 2016, ss. 83-113.

MÜSLÜMAN TÜRK KÜLTÜRÜNDE İNANÇ GELİŞİMİ (Bir Model Denemesi)

Asım YAPICI¹

ÖZ

Bu makale Müslüman-Türk toplumunda inanç gelişiminin nasıl gerçekleştiğini araştırmak istemektedir. Çünkü insanı sadece Batılı paradigma, kuram ve modellerle anlamaya çalışmak Doğulu bilinci ve Doğu insanının öznelliğini yok sayma anlamına gelmektedir. Bu durum, gerek Müslüman gerekse Hıristiyan bir çevrede doğup büyüyen bir kişinin inanç gelişiminin aynı ya da benzer süreçlerden geçerek şekillendiği iddiasına dayanmaktadır. Kuşkusuz Doğulu ve Batılı bireylerin dini gelişim süreçlerinde bazı hususlar evrensel olabilir. Ancak insanın bilişsel, duyuşsal ve davranışsal yapısını belirleyen yerel özellikler ve kültürel unsurlar görmezden gelinirse indirgemeci ve tek yönlü bir analiz yapılmış olur. Bu düşünceden hareketle gerek Kıta Avrupası gerekse Anglo-Sakson bilim çevrelerinde yaygın olarak kabul gören inanç gelişimi ile ilgili teoriler gözden geçirilmiş, daha sonra Müslüman kültür perspektifinden hareketle yerel bir model geliştirilmeye çalışılmıştır. Kuşkusuz geliştirilmeye çalışılan böyle bir model, hem Batı menşeli bilimsel psikolojiyle ilişkisini canlı tutmalı, hem de yereli ve kültürü bütün sıcaklığıyla kucaklamalıdır. Önerilen modelin kuramsal alt yapısı; Piaget'nin "Bilişsel Gelişim Teorisi", Bandura'nın "Sosyal Öğrenme Teorisi" ve Erikson'un "Psikososyal Gelişim Teorisi" ile birlikte İslam'ın insan anlayışını biçimlendiren "fıtrat" kavramı ve yine İslam düşünce geleneğinde var olan imanın taklit ve tahkik evlerinden geçerek şekillendiği olgusuna dayanmaktadır. Bu haliyle eklektik bir karakter arz eden bu model Türk-İslam kültürüne özgü kavramlarla yoğrulduğu için özgünlük iddiasındadır.

Anahtar Kelimeler: Fıtrat, İnanç Gelişimi, Taklit Evresi, Davranışın Taklidi, Modelin Taklidi, Tahkik Evresi.

THE DEVELOPMENT OF FAITH IN MUSLIM TURKISH CULTURE

(A CASE STUDY)

ABSTRACT

¹ Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 16/11/2015

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 21/01/2016

This article requires that explore how faith development in Muslim-Turkish community. Trying to find out human only with western paradigms, theories and models means that easterner conscious and subjectivity of eastern people rules out. This case based on both Muslim and Christian who grows up in Muslim and Christian environment, faith development of individual is formed by Muslim and Christian environment that through the same or similar process too. Undoubtedly some of the issues may be universal in the religious development of Eastern and Western individuals. However, if cognitive and emotional structure of human determine local characteristics and cultural factors are ignored that would have made reductionist and one way analysis. With starting from this idea, either science environments in continental Europe or science environments in Anglo-Saxon were revised widely accepted theories that concern the development of belief, then a local model from the perspective of Muslim culture has been tried to develop. Certainly such a model has been tried to develop, it should be kept alive its relationship with western origin of scientific psychology and embrace frankly all culture. The infrastructure of theoretical model which is supposed is based on the phenomenon of “Cognitive Development Theory” that concerns Piaget’s model, “Social Learning Theory” of Bandura and the Erikson’s “Psychosocial Developmental Theory” with shaping the Islamic human understanding of “fitrat” (human nature) concept and “faith” that exists, stand on taking shape by surpassing the phase of imitation and verification through faith in Islamic thought tradition. In this circumstance this model has eclectic character is kneaded with special concepts of Turkish-İslamic culture, therefore such a model asserts that originality

Key Words: Fitrat, Faith Development, Imitation (Taklit) Phase, Imitation of Behaviour, Imitation of Model, Verification (Tahkik) Phase.

Giriş

Yapılacak basit bir literatür taramasında görülecektir ki özellikle 1950’lerden bu yana, gerek ABD gerekse Avrupa bilim dünyasında çok sayıda psikolog ve pedagoğ, çocuklarda inancın nasıl geliştiği sorusuna nicel yahut nitel araştırma yöntemleriyle cevap bulmaya çalışmıştır (Harms, 1944; Goldman, 1964; Elkind, 1970). Dahası onların bu arayışları günümüzde de yoğun bir şekilde devam etmektedir (Fowler, 2000). Ülkemizde ise bu konu maalesef yeterince ele alınıp işlenmiş değildir. Kuşkusuz bu durum çok farklı nedenlerden beslenmektedir. Örneğin, psikoloji ve pedagoji başta olmak üzere Türk bilim geleneğinin katı seküler ve pozitivist bir yapılanma göstermesi, dine ve dinî

araştırmalara önyargılı bakılması, okul öncesi çocuklara dinî içerikli sorular sorulmasının onların zihinsel ve ruhsal gelişimlerini olumsuz etkileyeceği şeklinde hiçbir bilimsel temeli olmayan kuşkuların arkasına sığınılması, nihayet akademik ilerleme kaygıları bahsi geçen nedenlerden sadece birkaçıdır. Bununla birlikte İlahiyat fakülteleri bünyesinde serpilip gelişen din psikologları ve din eğitimcileri çocukluk döneminde inanç gelişimini araştırmaya gayret etmektedirler (Yavuz, 1987; Selçuk, 1990; Yıldız, 2007; Karaca, 2007; Bilici, 2015).

Yavuz'un (1987) araştırmasında Batılı psikolog ve din psikologlarının inanç gelişimine yönelik açıklamaları İslamî düşünce ve fikirlerle harmanlanmaktadır. Karaca (2007) çalışmasında Batılı kuramları özetleyip değerlendirdikten sonra İslamî perspektiften dinî gelişim üzerinde durmakta, bu bağlamda sûfilerdeki dinî gelişimi tasavvufî haller ve makamlar perspektifinden analiz etmektedir. Önceki açıklamaları yetersiz bulan Karaca'nın (2007) "*içgüdüsel eğilimler evresi*", "*dinî ilginin uyanışı ve sorgulama evresi*", "*uyum ve istikrar evresi*" olmak üzere bahsettiği üçlü bir gelişim aşaması ilk ciddi model denemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk çocukluk döneminde din ve inanç gelişiminin ele alındığı Bilici'nin (2015) araştırmasında Batılı kuramların ve kuramcılarının yaklaşımları işlevsel bir tarzda eklektik, hatta zaman zaman senkretik biçimde iç içe sokulmaktadır. Kuşkusuz yapılan bütün bu çalışmalar çocuklarda ve gençlerdeki inanç gelişiminin anlaşılması için çok değerli katkılar sağlamıştır. Bununla birlikte şu hususu rahatlıkla vurgulayabiliriz ki, inanç gelişimi bağlamında yapılan çalışmaların büyük bir kısmı teorik düzeyde Batılı kuramların özetlenip tekrarlanmasından ibarettir. Ancak "ezber düzeyi" olarak ifade edebileceğimiz bu aşama öncelikle "analiz düzeyi", nihayet "sentez düzeyi" çalışmalarına hazırlık olması bakımından son derece verimli ve faydalı olmuştur. Fakat bu tür özetlemelerin yeterli olmadığını söylemek durumundayız. Çünkü Müslüman kültür içinde büyüyen çocuklara özgü, yerel, dahası Doğu insanını içten kavrayan gelişim kuramlarına ve modellere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada özellikle vurgulamak gerekir ki yerel bir model oluştururken hem Batılı teorileri bilmek hem de gerektiği zaman onlardan istifade etmek gerekir. İşte bu çalışma böyle bir iddia taşımaktadır. Bu nedenle öncelikle Batı kökenli kuramları ve modelleri kısaca özetlemek, daha sonra beş yılı aşkın bir zaman dilimi içinde farklı yaşlardaki çocukları gözlemleyerek ve ilgili literatürü tarayarak elde ettiğimiz nitel verilerden hareketle geliştirmeye çalıştığımız "Müslüman-Türk Kültüründe İnanç Gelişimi" modelini tartışmaya açmak istiyoruz.

I. Avrupa ve ABD Kökenli İnanç Gelişim Kuramları

1. Sosyal Öğrenme Kuramı ya da Sosyal-Bilişsel Davranışçılık

Sosyal öğrenme kuramına göre çocukta din ve inanç gelişimi doğrudan ya da dolaylı pekiştirmelerle, doğrudan ya da dolaylı duygulanımlarla, anne-baba başta olmak üzere otorite kabul edilen bireylerin model alınıp taklit edilmesiyle gerçekleşmektedir (Argyle & Hallahmi, 1975; Karaca, 2007; 2010). Örneğin anne ya da babasını Kitab-ı Mukaddes'ten ilahiler okurken gören çocuk onları taklit eder. Bu durumda çocuk, nesnel ya da sembolik bir ödülle pekiştirilirse ilahi okuma davranışı kazanır (*doğrudan pekiştirme*). Babasının, Pazar ayinine katılan ağabeyini ödüllendirdiğini gören çocuğun pekiştirece ulaşmak için kiliseye gitmek istemesi de bu kapsamdadır (*dolaylı pekiştirme*). Gök gürültüsü duyulduğu zaman korkan ve dua okumaya başlayan annesini gözleyen bir kız çocuğu benzer durumlarda annesini taklit edebilir. Dikkat edilecek olursa söz konusu taklit sürecinde bir yandan “*dolaylı duygulanım*” ile korku tepkisi öğrenilirken bir yandan da dua etme davranışı kazanılmaktadır.

2. Psikanalitik Kuram

Freud (1995) dinî gelişimi açıklarken kendi geliştirdiği psikanalitik teorinin temel kavramlarını kullanmaktadır. Freud'a göre din ihtiyacının kökleri çocuklukta yaşanan komplekslere (odipus ve elektra kompleksleri) dayanmaktadır. Bu anlamda her şeye gücü yeten “Tanrı” ve “Tabiat Ana” imajları, çocuklukta tecrübe edilen baba ve anne imgelerinin yüceltilerek tekrar canlandırılmasından ibarettir. Çünkü Tanrı inancı objeler (anne-baba-çocuk) arasındaki ilişkiyi anlamlandırmaya dayalı olarak gelişmektedir. Freud (1995) din ve inanç gelişiminde özellikle baba figürüne merkezî yer vermektedir. Fallik dönemde çocuk, kişisel varlığı için gerekli olan objelerle (anne-baba) kendini özdeşleştirir. Odipus kompleksinin yaşandığı yıllardan sonra bile babanın kişisel önemi -bazen aynı durum anne için de geçerlidir- kuvvetle devam eder. Baba imgesi bireyin sonraki yaşantılarında da etkindir. Örneğin, fallik dönemde çocuğun hem arzu ettiği hem de korktuğu babasına bağlanması gibi, erişkin birey de kendisini yok olma korkusundan ve yoksunluktan kurtarması için Tanrı'ya bağlanır. Çünkü insan varlığını devam ettirmek istemekte, hayal kırıklıklarına tahammül edememektedir. Güvenli bir

sığınak ve emniyetli bir liman aramaktadır (Freud, 1995; Argyle & Hallahmi, 1975). Kısaca Freud'a göre din, odipus kompleksinin yüceltilmesinden ibarettir. Çocukluktan kalma bir nevrozdur. Hayalî bir yanılsamadır.

3. Bilişsel Temelli Yaklaşımlar

a) Ernest Harms'a Göre İnanç Gelişim Evreleri

İsmlendirilmesi farklı olmakla birlikte temelde Piaget'nin bilişsel kuramıyla uyumlu olan Harms (1944) modeline göre inanç gelişimi üç temel evreden geçerek şekillenmektedir.

Peri Masalları Evresi: İlk çocukluk ya da oyun çağı (3-6 yaş) dönemini kapsayan bu evrede çocuklar majik (sihirli-büyüsel) düşüncenin etkisi altında oldukları için gerçek ile hayali ayıramazlar. Bu nedenle Tanrı'yı peri masallarındaki karakterlere benzetirler.

Gerçekçi Evre: Son çocukluk ya da okul yıllarında (7-12 yaş) ortaya çıkan gerçekçi evrenin en temel özelliği somut düşünme biçiminin gelişmiş olmasıdır. Bu nedenle Tanrı ve melekler gerçek, somut birer varlıklar olarak düşünülür. Yaşanan tüm olayların somut birer varlık, (insan) gibi algılanan kutsal varlıklar tarafından gerçekleştirildiğine inanılır. Ölüm, yaşam, savaş, barış, bahar, yağmur vs. tüm olaylar, adeta eski Yunan mitolojisinde olduğu gibi insan biçimli Tanrılar tarafından yaratılmış/var edilmiştir. Başka bir deyişle bu dönem çocuklarında antropomorfik (insan biçimli) Tanrı anlayışı hâkimdir.

Bireysel Evre: Yaklaşık 13-18 yaş aralığında soyut düşünebilme özelliği kazanan ergen kendine özgü fikirler ve inançlar oluşturmaya çalışır. Çünkü bu dönem gençleri dinî ve ahlakî açıdan otonomi kazanma, yani özerkliğini ilan etme peşindedir. Bireysel evre, kendi içinde üç grupta incelenebilir. Ergen, öncelikle geleneksel dinî fikirleri kazanma aşamasındadır. Bunu takip eden süreçte ergenin dinî açıdan daha duygusal ve daha mistik bir yönelim göstermesi söz konusudur. Son tahlilde dinî sembollerin farkına varan ergen, inançlarını sembollerle ifade etmeye başlar (Harms, 1944; Karaca, 2007; 2010).

b) Ronald Goldman'a Göre Dinî Düşüncenin Şekillenme Evreleri

Goldman'ın (1964) "*Dinî Düşüncenin Gelişim Teorisi*", Harms'ın (1944) "*İnanç Gelişim Evreleri Teorisi*"ne oldukça yakındır. Fakat kavramsal

olarak Piaget terminolojisiyle ifade edilmiştir. Goldman'a (1964) göre dinî düşünce beş evrede şekillenmektedir:

Sezgisel Dinî Düşünce: Doğumdan sonra yaklaşık yedi (0-7) yaşına kadar devam eden sezgisel dinî düşünce evresine “*işlem öncesi dinî düşünce evresi*” ya da “*dinsel düşünce öncesi evre*” adı verilmektedir. Bu evrede dinî konular, olaylar, olgular ve materyaller anlaşılabilir. Çocuğun dinî hayata yönelik gerçek fikirleri yoktur.

Birinci Geçiş Aşaması: Sezgisel dinî düşünce ile somut dinî düşünce arası geçiş evresidir. Çocuklar mantıksal açıklamalar yapmaya çalışsalar da deneyim eksikliklerinden dolayı başarılı olamazlar. Mantık yürütmelerde belirgin hatalar mevcuttur.

Somut Dinî Düşünce Aşaması: Yaklaşık 7/8-13/14 yaş arasında görülür. Dinî ifade ve semboller dışsal göstergeleriyle anlaşılır ve anlamlandırılır. Tanrı tasavvurları insan biçimli (antropomorfik) özellikler taşır. Tanrı ve diğer metafizik varlıklar insanları cezalandıracak güç olarak görülür.

İkinci Geçiş Aşaması: Somut dinî düşünce ile soyut dinî düşünce arasında bir geçiş formudur.

Soyut Dinî Düşünce Aşaması: Ergenlikle birlikte yaklaşık 13 yaşından itibaren ortaya çıkar. Ergen artık soyut kavramları, bu anlamda dinî sembolleri ve ifadeleri anlamaya başlar (Goldman, 1964; Karaca, 2007; 2010).

c) David Elkind'e Göre İnanç Gelişimi

Piaget'nin “Bilişsel Gelişim Teorisi”ni dinî gelişmeye uygulayan Elkind'e (1970) göre inanç gelişiminde dört evre söz konusudur:

Korunma-Himaye Arayışı: Korunma ve himaye arayışı yaklaşık 0-2 yaş arasında görülür. Bu evrede bebekler genellikle doğumdan sonra yaklaşık sekiz ya da dokuzuncu aylarda nesne sürekliliğini kazanır. Başka bir deyişle, ilk dokuz ay içinde nesnenin devamlılığı kazanılmamıştır. Dahası nesne sürekliliği ile birlikte kişi sürekliliği kazanılmış olsa da henüz kişi değişmezliği de bu dönemde kazanılamaz. Elkind'e (1970) göre, bebeğin gözünün önünden kaybolan nesnelere başlaması, yani nesne sürekliliğini kazanması zamanla sürekli var olma düşüncesinin arka planını oluşturur. Öyle ki insanların ölümlülüğünü tecrübe eden

çocuklar süreklilik arzularına, ihtiyaçlarına ve arayışlarına cevabı din ve inançta bulurlar. Ölen kişi, göz önünden kaybolmuş olsa da aslında hâlâ bizim görmediğimiz bir yerde var olmaya devam etmektedir. Elkind (1970) dinî düşüncenin temelinde nesne sürekliliğinin kazanılması olduğunu kabul etmektedir.

Temsil Arayışı: Yaklaşık 2-6 yaş arasına denk gelen bu evrede çocuk dili kullanmaya, dış dünyayı zihninde sembollerle temsil etmeye başlar. Aile ortamı başta olmak üzere sosyal çevresinde Tanrı kavramıyla tanışan çocuklar zihinlerinde Tanrı'yı temsil etmeye çalışır. Başka bir deyişle bu süreçte Tanrı kavramını dışa bağlı bir şekilde oluşturan çocuk, daha sonra onu temsil edecek şeyleri aramaya koyulur. Çocuğun arayışlarına en iyi cevabı veren ise dinî inançlardır. Kısaca çocuk önce inanır, sonra inandığı Tanrı'yı nasıl temsil edeceğini arar. Bu arayış süreci çocuğu din ve inançla karşılaştırır. Çünkü din ve inanç ona bu konuda hazır cevaplar sunmaktadır. Üstelik bu cevaplar psikolojik açıdan oldukça tatmin edicidir.

İlişki Arayışı: Somut işlemsel düşüncenin geliştiği okul çağı (7-12 yaş) çocukları Tanrı'yı ve kutsal kitaplardaki Tanrı imajını benimsemiş durumdadır. Ancak onlar daha da ileri giderek Tanrı'yla nasıl ilişki kuracağı sorusuna cevap aramaya başlarlar. Aradıkları cevabı ise dinde bulurlar.

İdrak Arayışı: Soyut işlemler dönemi olarak bilinen ergenlik yıllarında varsayımsal düşünme, kombinasyonel düşünme, esnek düşünme, tümdengelimsel ve tümevarımsal akıl yürütme yetenekleri üst düzeye ulaşır. Ayrıca bu dönemde ergenin kuramsal (teorik) ve soyut düşünme yeterliliği de açığa çıkar. Davranışların arkasındaki içsel ve dışsal güdüleri anlamak ve açıklamak isteyen ergenin idrak arayışına dinî inançlar rehberlik etmektedir. Yaşanan pek çok probleme çözüm sunan din, bu özelliğiyle ergenin dünyayı, hayatı ve varoluşu kavrayabilmesine destek sağlamaktadır (Elkind, 1970; Karaca, 2007; 2010).

d) Fowler'ın İnanç Gelişimi Kuramı

Fowler'ın (2000) inanç gelişimi kuramı, bir yanı sıra genel gelişim kuramlarına, diğer yanı sıra da teolojiye dayanmaktadır. İnanç gelişimi kuramının, psikolojik temelleri Erikson, Piaget ve Kohlberg'e, teolojik temelleri ise Niebuhr ve Tillich'e dayanmaktadır.

Fowler (2000), inanç aşamalarını oluştururken bireyin "*mantık yürütme şekli*", "*bakış açisi*", "*ahlâkî yargılama tarzı*", "*sosyal farkındalık*",

“otorite anlayışı”, “dünyayı tutarlı görme biçimi” ve “sembolle yüklediği işlevsellik” boyutlarını dikkate almıştır (Mehmedoğlu, 2010).

Fowler (2000) inanç gelişimini yedi aşamada incelemektedir:

- **Aşama Öncesi Dönem veya Temel İnanç**

Doğum öncesinden yaklaşık iki yaşına kadar devam eder. Bu dönemde anne, baba ve çevreyle ilişkiler bağlamında, inancın üzerine temelleneceği otonomi, güven, ümit ve cesaretin tohumları atılır. Güven ya da güvensizlik yaşantısı, ilk sevgi ve şefkati veren insanlarla ilişki deneyimi inancın temellerini oluşturur. Konuşma ve düşünme yeteneğinin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte birinci aşamaya geçiş hızlanır.

- **Birinci Aşama: Sezgisel-Yansıtıcı İnanç**

Yaklaşık iki ile altı (2-6) yaşlarını kapsayan bu aşamada çocuk çevresindeki insanların inançla ilgili hikâye ve eylemlerini taklit eder. Ölüm, cinsiyet ve çevrede gerçekleşen diğer olayları sezgisel olarak algılar. Tasavvurlar vasıtasıyla kendisinin, kutsalın, yasaklarının ve ahlakî değerlerin farkına varır. Bu evrede, imanın duygusal ve bilişsel temellerini oluşturan düşünceler şekillenebilir. Çocuk, işlem öncesi dönemde bulunduğu için bilişsel gelişim henüz tamamlanmamıştır. Dolayısıyla neden-sonuç ilişkisini tam olarak kavrayamaz. Çocuk, içinde Tanrı’yı hissetmeye ve ona bir biçim vermeye çalışır. Ancak çocuğun düşünceleri hikâyelerle ilişkilidir. Tanrı tasavvuru antropomorfik, yani insan biçimlidir. Büyüsel düşünceye sahiptir, gerçek ile hayali ayıramamaktadır.

- **İkinci Aşama: Öyküsel-Lafzî İnanç**

Yaklaşık 6-11 yaşlarını kapsayan bu dönemde mantıklı düşünme yeteneği gelişmeye başlar. Dinî inanç ve sembolleri somut gerçeklikler olarak kabul eden çocuk, dünyadaki işleyişi anlamaya çalışır. İçinde büyüdüğü dinî kültüre ait olmayı sembolize eden hikâye, inanç ve uygulamaları kendine mal ederek içselleştirir. Anlatılan hikâye, dram ve mitler çocuğun gözlemlerini ve deneyimlerini anlamlandırmada etkilidir. Hayal ile gerçek dünya arasında ayırım yapar. Başkalarının bakış açılarını ayırt edebilir. Olaylar arasında neden-sonuç ilişkisi kurabilir. Bu aşamada, çocuğun inandığı Tanrı, tam anlamıyla kendine özgü bir Tanrı değildir. Hâlâ dış belirleyicilerin, yani aile başta olmak üzere sosyal çevresinin,

otorite kabul edilen kişilerin etkisi altındadır. Çocuk Tanrısı iyilikleri ödüllendiren, kötülükleri cezalandıran bir kural koyucu olarak düşünür.

- **Üçüncü Aşama: Yapay-Geleneksel İnanç**

Ergenlik yıllarına denk gelen 11-18 yaş aralığında birey soyut işlemsel döneme ulaşır. Soyut kavramları kullanma ve değerlendirme yeteneği sonucu “düşünme” hakkında düşünmeye, hikâyeleri değerlendirmeye, onlara ad vermeye, kendi anlamlarını oluşturmaya, bilgilerini sentezlemeye başlar. Bununla birlikte bu dönemde kişilik bunalımları ve kimlik arayışları ortaya çıkar. Bu aşamada birey, kendi manevî çevresini oluşturur. Tanrı inancı, sevme, anlama ve boyun eğme kişisel değerlerle birleşerek ergenin dünyasındaki yerini alır. Bu dönemde ergen Tanrı’yla kişisel ve özel ilişkiler kurmaya gayret eder. Bu süreç gencin benliğini geliştirir.

- **Dördüncü Aşama: Bireysel-Düşünceye Dayalı İnanç**

Ergenlik döneminin sonundan, yaklaşık otuz (18-30) yaşları arasına denk gelen bu aşamada birey, artık hayatını kurguladığı ve şekillendirdiği inanç ve değerleri sorgulamak, irdellemek, üzerlerinde düşünmek ve yeniden yapılandırmak zorundadır. Böylece inanç, açık ve kesin bir şekilde bilinçli olarak seçilmiş ve eleştiri süzgecinden geçirilmiş bağlılıklar şekline dönüşür. Dıştaki otoriteden içteki otoriteye yönelen birey, eleştirel bir bakış açısından inanç ve değerlerini yeniden inşa ederek bilinçli bir “yönlendirici ego” ortaya koyar. “Özerk inanç” geliştirmeye başlar.

- **Beşinci Aşama: Birleştirici/Birleşik İnanç**

Orta yaşın başlarından itibaren görülür. Bu aşamadaki kişi, “*zihindeki ve yaşantıdaki zıtlıkları bütünleştirmeye*” çabalayarak çelişkileri birleştirmeye başlar. Daha önceki evrelerde yaşanan parçalı inanç yapısından bütüncül inanca doğru evrilir. Birey, gerçeğin hem çok boyutlu hem de kaynağı itibarıyla birbiriyle uyumlu ve bağlantılı olduğunu kavrar. Önceki evrelerde benlik ve iman sınırları belirlidir. Bunlar birbirlerinden ayrıdır. Ama birleşik evrede, yetki sahibi olmuş “ben”, kararlarını, değerlerini, inançlarını kendisinin belirlediğini iddia eder. Birleşik evreye geçişte birey, doğrulara farklı yönlerden ve farklı bakış açısıyla yaklaşmaktan kaynaklanan gerilimden kurtulur. Birey, kendine ve öteki geleneklere ait sembol, hikâye, mecaz, istiâre ve mitleri yeniden değerlendirir ve yapılandırır.

- **Altıncı Aşama: Evrensel İnanç**

Genellikle orta yaştan sonra görülür. Bu aşama, olgun inancın zirvesidir. Buna inancın en yüksek aşaması, en kâmil (olgun) biçimi de denmektedir. Çok az insan, inancın bu aşamasına çıkabilir. Evrensel iman evresine kadar gelen benlik, alışılmış savunma biçimlerinin ötesine geçer. Tanrı'yı algılamada ve sevmede samimi ve saydamdır. Bu aşamaya ulaşan birey, adalet ve sevgiyi etkinleştirip, baskı ve işkenceyi alt etmek için hayatın anlamı ve Tanrı'nın gücü ile birleşme sürecini yaşar. İnancın bu noktasına ulaşan kişiler, toplumun huzuru için gayret gösterirler. Adalet ve sevgi toplumuna muhalif insanlık dışı yapılarla mücadeleye eğilimli olan bu bireyler, toplum içinde sevgi ve adaleti yaşayan topluluk olarak hayat sürdürürler (Fowler, 2000; Mehmedoğlu & Aygün, 2006).

II. İslamî Perspektiften İnanç Gelişimi

1. Müslüman Kültüre Özgü Bir Psikolojiden Söz Edilebilir mi?

Doğu ve Batı psikolojisi diye bir ayrım yapmak, yerine göre faydalı ve işlevsel olabilir. Çünkü her ikisinin dünyaya bakış açısı, bu bağlamda birey ve toplum anlayışı, din ve ahlak telakkisi birbirinden köklü biçimde farklılaşmaktadır.

Bilindiği üzere Batı kökenli psikoloji anlayışları Descartes'ın Kartezyen Felsefesinden ilham alan bilinç-beden ikilemine dayalıdır. Adına ister davranışçılık, ister bilişselcilik, isterse psikanaliz densin bütün Batı kaynaklı klasik psikoloji ekolleri, düalist bir insan modelinden hareket eder (Arkonaç, 1999; 2008; 2015). Bu nedenle bilimsellik adına objektiflik olmazsa kabul edilmez. Bilimin deneye ve gözleme dayanması, sayılarla ifade edilmesi, genellenebilmesi ve tekrarlanabilmesi bilimsel bilginin temeli kabul edilir (Arık, 1988; Arkonaç, 2015). Aydınlanma Felsefesinin ön kabullerinden olan bilginin, akla dayalı olması ilkesi, pozitivist felsefeyle daha farklı bir şekil almış, neticede akıl, deney ve gözlemin planlanmasında ve sonuçlarının yorumlanmasında temel ilke haline gelmiştir. Başka bir deyişle pozitivist düşünce, bilginin deney ve gözlem yoluyla elde edileceğini, bunları gerçekleştirmek için aklın gerekli olduğunu vurgulamıştır (Arslan, 2012). Bu bağlamda özellikle mantıkçı pozitivistler din, ahlak ve estetiğin bilimsel bilgi dışında kalacağını, zira bunların gözlem ve deneye konu olamayacağını, bu nedenle başta Tanrı kavramı olmak üzere dinî ve ahlakî önermelerin -

bunların bilimsel incelenmesinin mümkün olmamasının yanında haklarında konuşmanın bile imkânsız olduğunu savunmuşlardır (Aydın, 1990; Koç, 1995).

Sosyal bilimler, Fen ve Matematik bilimleri gibi kesinlik taşımaz. Sosyal bilgi kültür içinde yoğrularak biçimlenir. Dahası iktidarda olan bilgiyi oluşturur. Maalesef dünya bilim iktidarı Batı kaynaklı olduğu için psikoloji kitaplarında doğu psikolojisi, doğulu insanın kendine özgü spesifik özellikleri dikkate alınmamaktadır. Daha da önemlisi Batı, kendi ürettiği bilgiyi evrensellik iddiasıyla tüm kültürlere dayatmıştır (Yapıcı, 2004; 2011a). Öyle ki Paris, Londra veya New York'ta yaşayan bir insanla Kayseri-Develi'nin Sindelhöyük ya da Ayvaz Hacı köyündeki birey psikolojik ve sosyal olarak aynı kategoride değerlendirilmektedir. Aslında Batı'nın pozitivist ve ziyadesiyle bireyselci insan anlayışının, evrensel olarak dayatılmasına yönelik tepkiler özellikle Rus düşünürler ve psikologlar tarafından da ısrarla vurgulanmaktadır. Vygotsky'i (1998) bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Türkiye'de ise Arkonaç (1999; 2008; 2015) hem modern Batılı psikolojik bilgiyi eleştirme, hem de yerel bir insan modeli geliştirme hususundaki çabalarıyla ön plana çıkmaktadır.

Kuşkusuz bir şeyi kabul etmemek o şeyin yok olduğu anlamına gelmez. Sadece biz onu kabul etmemişiz demektir. Bu bağlamda Doğulu insanın psikolojisini görmezden gelmek, sadece Batı menşeli psikoloji akımlarıyla ve Batılı modellerle insanın iç dünyasına yolculuk yapmak, buradan hareketle pedagojik ilkeler çıkarmak, nihayet Doğulu bilinci, Doğunun öznelliğini görmeksizin sırf Batılı paradigmalarda incelemek insanı tek yönlü kavramak demektir. Bu noktada Müslüman kültür perspektifinden yerel bir model geliştirmeye duyulan ihtiyaç aşikârdır. Kuşkusuz geliştirilecek böyle bir model, hem genel insan psikolojisiyle ilişkisini canlı tutmalı hem de yereli ve kültürü bütün sıcaklığıyla kucaklamalıdır. Esasen Müslüman Türk kültürüne özgü bir inanç gelişim modeli geliştirmeye çalışmamızın arkasında yatan temel düşünce de budur. Modelimizin kuramsal alt yapısı Piaget'nin (1939; 1947) "*Bilişsel Gelişim Teorisi*", Bandura'nın (1980) "*Sosyal Öğrenme Teorisi*" ve Erikson'un (2014) "*Psikososyal Gelişim Teorisi*" ile birlikte İslam'ın insan anlayışını biçimlendiren "*fitra*" olgusuna ve inanç gelişiminde "*taklit*" ve "*tabkik*" kavramlarına dayanmaktadır. Kuram eklektik olmakla birlikte önerilen model, Türk-İslam kültürüne özgü kavramlarla yoğrulduğu için özgünlük iddiasındadır.

2. Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimini Besleyen Faktörler

a) Fıtrat: Türe Özgü Hazır Oluş ya da Biyolojik Donanım

Fıtrat, kök anlam itibarıyla “yarmak” ve “ayırma” demektir. Sözlükte “yaratılış” (*hilkat*), “yapı”, “karakter”, “tabiat”, “mizaç”, “kâlb-i selîm”, “tabii eğilim”, “hazır olmak”, “huy”, “cibilliyet”, “ıçgüdü” ve “istidat” gibi manalara gelir. Terim olarak “Allah’ın mahlûkatını kendisini bilip tanıyacak ve idrak edecek bir hal ve kabiliyet üzere yaratmasına” fıtrat adı verilir (İbn Manzur, 1410/1990; İsfahânî, 1373).

Kur’ân’da ve hadislerde fıtrat kelimesi ağırlıklı olarak “Allah’a yönelme”, “tevhit inancı” ve “dinin özünü koruma” şeklinde geçmektedir. Bu anlamda şu ayet oldukça dikkat çekicidir: “*Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah’ın yaratışında değişme yoktur*” (Rûm, 30/30). Hz. Peygamber’in: “*Her doğan fıtrat üzere doğar*” (Buhârî, Cenaiz, 79; Müslim, Kader, 22) hadisi de konunun özünü izah bakımından son derece önemlidir. Konumuzu doğrudan ilgilendiren “*Rabbim, insanları babalarının sulplerinden varlık alanına çıkarırken onlara: ‘Ben, sizin Rabbiniz değil miyim?’ diye sordu, onlar da kendileri hakkında şahitlik ederek, ‘Elbette Rabbimizsin, biz buna tanıklık ederiz.’ diye karşılık verdiler*” (A’raf, 7/172) mealindeki hitap da insanın, Allah’a inanmaya doğuştan yatkın ve eğilimli olduğunu gösterici mahiyettedir.

İslâmî epistemolojide “*fıtrat*” şekil almaya müsait bir yaratıştır, ancak nötr değildir, özü iyidir. Bu hususu önemle vurgulayan Hökekleli’ye (1996: 47) göre fıtrat, ilk yaratılış sırasında Allah’ın insan tabiatına bahsettiği yaratana tanıma eğilimi, ruh temizliği vb. olumlu yetenek ve yatkınlıkları ifade etmektedir. Fıtrata yüklenen diğer anlamları da değerlendiren Hökekleli (1996: 48) şöyle demektedir: “*Fıtrat, çocuğun iyilik ve kötülüğe, iman ve inkâra eşit derecede elverişli yaratılması, şeklinde anlaşılırsa bu takdirde onun dünyaya boş bir levha gibi geldiği kabul edilmiş olur ki bu görüş, fıtrata öven ve onun devam ettirilmesini emreden ayet (Bk. Rûm, 30/ 30) ve hadislerle (Bk. Buhari, Cenaiz, 79; Müslim, Kader, 22) çatışır.*” Tam da bu noktada İslâm’ın insan anlayışının hem davranışçılık hem de psikanalizden daha farklı olduğunu söylemek durumundayız. Başka bir deyişle İslâm’a göre insan -davranışçılarının John Locke’dan mülhem iddia ettiği gibi- *tabula rasa*, yani “*boş levha*” olarak dünyaya gelmediği gibi klasik

psikanalizin geleneksel Hıristiyanlıktan mülhem söylediği gibi “*günahkâr ve kötü*” olarak da doğmaz.

Fıtrat için inanmaya “*bazır bulunmuşluluk*” ya da “*biyolojik donanım*” diyebiliriz. Çünkü yapılan çeşitli çalışmalarda çocuğun dinî inancı kabullenmeye hazır ve istekli olduğuna yönelik bulgulara ulaşılmıştır (Vergote, 1966; Yavuz, 1987; Hökelekli, 2010; Peker, 2003). Başka bir deyişle insan türünde inanma ve bağlanma eğilimi vardır. Bu anlamda inancın temelini oluşturan fıtrat *yeterli (asıl)* sebeptir. Ancak Hökelekli'nin de (2010: 125) ifade ettiği gibi fıtrat belirleyici, fakat zorlayıcı değildir. Bununla birlikte fıtratın açığa çıkması için *gerekli (ikincil)* nedenlere ihtiyaç vardır. Burada söz konusu edilen *gerekli nedenlerin* başında “aile”, “sosyal çevre” ve “eğitim” gelmektedir. Toprak ve tohum analogisi buna güzel bir örnek olabilir. Fıtratı tohuma benzetmek mümkündür. Gerek toprağın yapısı, gerekse güneş ve su gibi bitkiyi geliştirecek unsurlar, tohumun filizlenmesine uygun bir zemin hazırlayacağı gibi tam tersi var olan özün ya hiç ortaya çıkmaması ya da ortaya çıksa bile gerekli ve istendik gelişimi göstermemesine neden olabilir. Çevre ve aile fıtratın nasıl ve ne yönde şekilleneceğini belirlemede en etkili faktörlerdir². Dinî hassasiyeti olan ve olmayan ailelerde çocuğun inançla nasıl bir ilişki kuracağı ergenlik yıllarına kadar farklı bir şekil alır. Dahası dinî hassasiyeti olan aile ortamlarında yetişen çocukların din algısı ve dindarlık biçimleri birbirinden farklı olabilmektedir.

b) Fıtratın Gelişmesi ve İnancın Şekillenmesinde Aile ve Çevre

İslam'a göre insan potansiyel olarak (bil kuvve) Allah'a inanma eğilimi ile doğar. Sonra anne-baba ve çevrenin etkisiyle bu eğilim ya filizlenip gelişir ya da farklı yönere doğru evrilir. Bir başka ifadeyle ailenin ve çevrenin etkisi, bu doğal eğilimin (fıtratın) yönünü ve yoğunluğunu etkileyebilmektedir. Bu noktada Hz. Peygamber'in: “*Her doğan fıtrat üzere doğar, sonra anne babası onu Yahudi, Hıristiyan ya da Mecusi yapar.*” (Buhâri, Cenâiz, 79; Müslim, Kader, 22) hadisi oldukça dikkat çekicidir. Fıtrat hadisinin bir başka versiyonunda “*...konuşmaya başlayana kadar fıtrat hali devam eder.*” (İbn Hanbel, Müsned, IV/24) şeklinde bir

² Fıtratın İslam geleneğinde nasıl anlaşıldığı ve yorumlandığı ile ilgili tartışmalardan hareketle fıtrat, çevre ve eğitim ilişkisinin nasıl anlaşıldığı hususunda daha fazla detaylı bilgi için Okumuşlar'a (1999) bakılabilir.

ifade vardır. Bu da inançlar ve kültürel değerlerin aktarımında dilin merkezi öneme sahip olduğunu göstermektedir. Günümüzde söylemsel psikolojinin ziyadesiyle önemseydiği bu yaklaşıma göre kültürler dil ile dünya kurmakta, bireyler de o dili kullanarak kurulan dünyaya duygusal ve bilişsel açıdan iştirak etmektedir (Arkonaç, 2008). Berger (1993: 36) bu durumu nesnel dünyanın bireyde öznelleşmesi, sonra yeniden üretilerek tekrar nesnelleşmesi olarak nitelendirmektedir. Buradan hareketle her kültürün kendi belirlediği insan ve toplum modeline göre bir dünya kurduğu, bireylerin de başta dil ve değerlerle o dünyaya katıldığı söylenebilir. Ancak burada sözü edilen katılım tek yönlü ve pasif değildir. “Dışsallaşma”, “nesnelleşme” ve “içselleşme” süreci devreye girmektedir. Dışsallaşma insanların hem fizikî hem de zihnî faaliyetlerle dünyaya doğru sürekli taşmasıdır. Nesnelleşme sürecinde dış dünya bireyde nev-i şahsına münhasır (*sui generis*) bir hal alırken içselleşme boyunca birey kendi toplumunun bir ürünü haline gelir (Berger, 1993).

İslam’a göre insan özü itibarıyla iyidir³, dinî ve ahlakî gelişime hazırdır. Çocuğun içinde yaşadığı çevrenin özellikleri, dinî duygunun erken veya geç yaşlarda uyanmasını etkilemektedir. Genellikle dindar bir çevrede yetişen çocuklarda dinî duygunun uyanması daha erken yaşlarda olmaktadır. Keza dine ilgisiz ve ateist çevrelerde de dinî duygunun uyanması ergenlik yıllarına kadar gecikebilir.

³ Bu noktada şu hususu özellikle vurgulamak gerekir ki Kur’an-ı Kerim’de insanın “*unutkan*” (Bakara, 2/286; Tâhâ, 20/115; En’âm, 6/44; Mâide, 5/13-14; Haşr, 59/19; Sâd, 38/26; Kehf, 18/73), “*şumarık ve kibirî*” (Beled, 90/5; Hûd, 11/9-10; Sâffât, 37/35), “*acelecî*” (Enbiya, 21/37; İsrâ, 17/11), “*karamsarlık ve ümitsizlik eğilimi taşıma özelliğine sahip*” (İsrâ, 17/83; Fussilet, 41/49; Rûm, 30/36) ve “*nankör*” (Âdiyât, 100/6) olmak gibi çeşitli zaaflarından bahsedilen ayetleri ontolojik açıdan okumanın isabetli olmadığı kanısındayız. Başka bir deyişle bu ayetler insanın ontolojik bakımdan “kötü” olduğunu ifade etmemektedir. Ayrıca “*insana takvayı ve fücuru ilham etti*” (Şems, 91/8) mealindeki ayetin “*insana iyiyi ve kötüyü tanıyıp sorumsuz ve sorumlu davranma bilinci yerleştirdi*” şeklinde anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu noktada şunu söyleyebiliriz: İnsanın böyle bir bilince sahip olması onun özünde iyi olduğu anlamına gelmektedir. Ancak burada sözü edilen bilinç, Batı menşeli modern psikologların bahsettiği zihinsel (kognitif) yapı değildir. Aksine akıl ve kalp birlikteliğiyle ortaya çıkan, genelde doğu kültürüne özelde İslam’a has olan farklı bir yapıya işaret etmektedir. Buradan hareketle beşerin günaha ve kötülüğe eğilimli olmasından bahseden ayetlerin insanın özü itibarıyla iyi olduğu gerçeğiyle çelişmediğini düşünüyoruz.

İslam dini, çocuğun temiz fitratının ortaya çıkmasında anne babaya düşen görevleri doğum öncesinde başlatmaktadır. Burada da özellikle eş seçimi, helal cinsellik ve ebeveynin helal gıda tüketimi önemlidir (Bayraklı, 1989). Bu ifade yanlış anlaşılmalıdır. Nikâhsız ya da tecavüz sonucu doğan çocuklar anne babalarının eylemlerinden sorumlu değildir. Bu anlamda İslam'da suçun ve günahın bireyselliği ilkesi mevcuttur⁴. Aynı şekilde beslenmenin helal yollardan olmaması, yahut eşlerden birinin mizaç ve karakter bakımından zafiyet göstermesi de bebek için dinî anlamda sorun teşkil etmez. Sorun anne baba açısındandır. Ancak anne babanın kurduğu aile ortamının şu ya da bu şekilde bebeği etkilediği, onun hayatını az ya da çok biçimlendirdiği rahatlıkla söylenebilir. Tıpkı annenin hamilelik döneminde aldığı bir ilacın, bebeğin fiziksel ya da zihinsel açıdan engelli doğmasına neden olması gibi (Yılmaz, 2011) doğum öncesi ebeveynin çeşitli tutum ve davranışları da çocuğun inanç ve ahlak gelişimine az ya da çok etki edebilir (Bilici, 2015). Bunu “doğum öncesi dinî çevre” diye isimlendirmek de mümkündür.

Doğum sonrası çevre de çocuğun dinî gelişimi açısından hayati öneme sahiptir. Anne-baba ya da ilgili kişiler tarafından bebeğin bakımının ve ihtiyaçlarının geciktirilmeden yerine getirilmesi onda güvenli bir bağlanma duygusunu oluşturur. Güvenli bağlanma duygusu Allah'a güvenli bağlanmayı da beraberinde getirir. Kuşkusuz Allah'a bağlanmanın yönü ve yoğunluğu sadece bebeklik dönemiyle ilişkili değildir. İlk çocukluk, son çocukluk ve ergenlik yıllarında verilen din eğitimi, bu kapsamda sunulan Allah tasavvuru da bu hususta oldukça belirleyicidir. "Hepiniz çobansınız ve güttüğünüzden sorumlusunuz" (Buhari, Kitabu'l-Ahkâm, 2) hadisinde de çocukları dinî bilgi ve terbiye ile büyütme vazifesi anne-babaya yüklenmektedir. Çünkü İslâm'a göre herkes tasarrufu altındakilerden sorumludur. Kur'an-ı Kerim'de kendilerini ve çocuklarını cehennem azabından korumanın ebeveyne ait bir yükümlülük olduğuna temas edilmektedir (Bk. Tahrim, 66/6). Kuşkusuz bu da aile ortamını fitrata uygun bir hale getirme, dinî ve ahlakî anlamda sağlıklı bir rol model olabilme ve terbiye ile mümkündür.

⁴ “Hiç kimse bir başkasının sorumluluğunu yüklenmez.” (İsra, 17/15; Fatır; 35/18; Necm, 53/38)

Saf ve temiz fitratın, aile ve çevresel faktörlerle şekilleneceği sosyal öğrenme teorisiyle uyumludur. Batılı çalışmalarda da dindarlığı en iyi açıklayan kuramların başında sosyal öğrenme teorisi gelmektedir (Argyle & Beit-Hallahmi, 1975; Argyle, 1999; 2000; Vergote, 1966; 1999). Bu nedenle isim konulurken kulağa ezan okunması başta olmak üzere aile ortamında kullanılan her dini kavram, gerçekleştirilen her ibadet, hatta dini kavramları içeren maniler, ninniler, bilmeceler, masallar vs. dinî sosyalleşmeye katkıda bulunur (Yapıcı, 2011b).

2. Müslüman Kültürde İnanç ve Dindarlığın Gelişim Aşamaları

a) İnançın İlk Temelleri (Doğum öncesi-2 Yaş)

• Dinî Kavramlarla İlk Temas

Müslüman Türk kültüründe bebeğin İslamî kavramlarla ilk tanışması doğum öncesinden başlar ve doğumla birlikte devam eder. Tahmin edildiği üzere doğum öncesi fetüs evresindeki cenin dış dünyada olan biteni hissetmeye başlamaktadır (Aydın, 2000). Bu nedenle duyulan ezan sesleri, Kur'an-ı Kerim okumaları gibi doğrudan ya da gündelik hayat içinde kullanılan dinî kavramlar (maşallah, Allah esirgesin, inşaallah...) ceninin daha anne karnındayken dinî kavramlarla tanışmasına neden olabilir. Bu tanışma zaten inanmaya hazıroluşluk sağlayan fitratın yeşererek kişinin gelecekte inanca yatkınlık ya da eğilim oluşturmasında işlevseldir.

Doğumla birlikte bebeğe isim konması bağlamında kulağa ezan okunması, mevlit törenlerinin yapılması, bu arada Kuran-ı Kerim tilaveti vb. uygulamalar fitratı harekete geçirme de '*ekine can suyu vermek*' gibidir. Bebeğin doğduğundan itibaren beş vakit camilerden yükselen ezan seslerini duyması da çok önemlidir. Bu anlamda dinî bir seremoni eşliğinde isim verilmeyen ve camilerden gelen ezan sesinin duyulmadığı ortamlarda doğup büyüyen bebeklerde dinî terimlerle ilk temas gerçekleşmez.

• Nesne Sürekliliği: Fanilik ve Bakılığın İlk Bilişsel Kodları

Bebekte inanç gelişiminin ortaya çıkmasında nesne sürekliliğini kazanması merkezi öneme sahiptir. Bilindiği üzere nesne sürekliliği yaklaşık 7. ve 8. aylarda gelişmeye başlar. Gözünün önünden kaybolan

nesnenin aslında yok olmadığı ve var olmaya devam ettiği bilgisi kazanılır (Berk, 2013; Keklik, 2008; Miller, 2008). Bilişsel açıdan zihnin çalışmaya başladığını gösteren bu hadise, daha sonra ölümün (yani gözümüzün önünden kaybolanların) gerçekten yok olmadığı düşüncesinin temelini oluşturur (Elkind, 1970). Din duygusunun kaynaklarından birisi de ölümü anlama ve anlamlandırma (Batson & Wentis, 1982; Kayıklık, 2002). Buradan hareketle nesne sürekliliğinin dolaylı olarak ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret hayatı fikrini beslediği düşünülebilir.

• Bağlanma: Emniyet İçinde Olma Arzusundan İmana

Kuşkusuz bebeklik evresinde doğrudan gözlenebilecek bilinçli tarzda ifade edilen dinî belirtiler mevcut değildir. Ancak imanın emniyet ve güven içinde olma anlamı taşıdığı hatırlanacak olursa çocuk kendisini ne kadar emniyet ve güven içinde hissederse fitratında taşıdığı maya o nispette sağlıklı bir biçimde tezahür edebilir.

Erikson'un (2014) "*temel güvene karşı güvensizlik*" olarak tanımladığı dönem bebeğin ileride dinî inanca yönelme ya da yönelmemesinde etkin bir rol oynayabilir. Temel güven duygusunu kazanmış bir bebek ilerleyen dönemlerde Allah inancına daha kolay ulaşabilir. Güvensizlik duygusu olduğu zaman ileriki yaşlarda ikili bir durum söz konusu olabilir: *Birincisi*, dünyada gerçek anlamda güvenilecek birisi mevcut olmadığı için Allah'a sığınarak güvenlik ve emniyet duygusunu kazanma arzusudur. Bu durum dinî inancın oluşumunu besleyebilir. *İkincisi*, yaşanan olumsuz durum genelleştirilerek güvenle bağlanacak herhangi bir varlığın olmadığı düşüncesidir. Bu da yerine ve durumuna göre bireyi ileride dinî ilgisizliğe, dini şüpheyeye, hatta ateizme götürebilir.

Bebeğin ihtiyaçlarının zamanında karşılanması onun bağlanma⁵ figürüne "*güvenli?*" bağlanmasını beraberinde getirdiği gibi, daha sonra oluşacak olan Allah/Tanrı figürüne de güvenli bağlanmasını sağlar. Eğer ihtiyaçları bazen zamanında bazen geciktirilerek karşılanırsa çocuğun ihtiyaçlarını karşılayan kişiye bağlanması "*kaygılı?*" (kuşku/çelişkili) olacaktır. Bu çocukların ileride Allah'a bağlanmaları da "kaygılı" bir hal alabilir. Hatta onların, özellikle yetişkinlik dönemlerindeki dinî başa çıkma tarzlarında "Neden Tanrım ben!" yakınmasına eşlik eden kavgacı

⁵ Bağlanma teorileri hakkında Hazan & Shaver (1987; 1998); Soysal, Bodur, İleri & Seno (2005), Burger (2006) ve Berk'e (2013) bakılabilir.

bir tavır hâkim olabilir. Ayrıca kişide: “Tüm olumsuzlukları hak ettim, sorumlu benim, her şey benim yüzümden” tarzında “*saplantılı*” bir bağlanma da görülebilir. Çocuğun ihtiyaçlarının sürekli geciktirilmesi ise “*kaçınmalı*” bağlanmayı beraberinde getirir. Bu ise yetişkinlik döneminde Allah’a karşı ya kayıtsız olmayı ya da korkulu bağlanmayı besler (Erdoğan, 2012, Kirkpatrick, 2006).

- **Devresel Tepkiler: Dinî Dünya Kuruluşunun Başlangıcı**

Yaklaşık 12 ile 24. ay arasına denk gelen bu aşamada çocuk dinî kavramlara adeta oyun oynar gibi tepkiler vermektedir. Özellikle 12-18 aylık bebekler morgem (tek sözcük) evresinde ve bunu takip eden aylarda henüz ne olduğunu bilmeden Allah kavramıyla tanışır. Morgem dönemi, bebeğin dil öğrenme açısından dış dünyaya en açık olduğu zaman aralığını ifade eder (Berk, 2013; Gander & Gardiner, 2010). İşitilen ezanlar, sesli dualar ve içinde Allah ifadesi geçen günlük hayat dili, bebek tarafından içselleştirilmeye başlar. Çünkü alıcı dili gelişen bebek kendisine söylenenleri anlamaya başlamakta, fakat ifade edici dili gelişmediği için kendi düşüncelerini henüz dışa yansıtamamaktadır. Örneğin, 12-24 ay arasında bebek tarafından oyun gibi algılanan “Allah kaç?” sorusuna eliyle “bir” işareti yapması merkezi öneme sahiptir. Ebeveynler adeta oyun oynayarak çocuğu Allah kavramıyla karşılaştırmaktadır. Bu evrede çocuk, özellikle telegrafik (iki heceli kelimeleri söyleyebildiği dönem) dönemde (Gander & Gardiner, 2010) kendisine öğretilen iki kelimedenden oluşan dinî kavramları söyleyebilir. Ancak bu kavramlar onun için fazla bir anlam ifade etmeyebilir. Fıtrat hadisinin diğer versiyonunda geçen “...*konusmaya başlayana kadar fıtrat hali devam eder.*” (İbn Hanbel, Müsned, IV/24) ilave cümlesi bu bağlamda çok önemlidir. Çünkü dil geliştikçe çocuk kendi dünyasını kurmaya başlamakta, kendi kültürünü özümseyerek onun bir ürünü haline dönüşmektedir.

- b) **Birinci Taklit Evresi**

- **Davranışın Taklidi: Oyun (2 -4 Yaş)**

İlk çocukluk evresinde, dinî tezahürler daha belirgin bir hal alır. Çocuk, çevresindekilerin her türlü hareketini bilinçli veya bilinçsiz olarak taklit ve tekrar eder. Aile fertlerinde gördüğü ibadetlere, dinî motifli davranışlara içten gelen duygularla yönelir, onların dinî yaşantılarından örnek alır, aynı davranışları uygulamak ister. Kaynağını, sevileni taklit

etme psikolojisinden alan bu eğilim, çocuğun dinî hayatının oluşmasında oldukça önemlidir. Aile içindeki fertlerin her türlü dinî davranışı, kullandıkları dinî içerikli sözler, yaptıkları ibadetler çocuğun dinî gelişiminde belirleyicidir (Argyle & Beit-Hallahmi, 1975; Beit-Hallahmi & Argyle, 1997).

Oyun evresinde öncelikle *dinî kavramları kazanma ve sözel tekrarlama söz konusudur*. 2-4 yaş arası çocuklar çoğunlukla aile içindeki yetişkinlerden, zaman zaman yakın sosyal çevreden, hatta yerine ve duruma göre radyo ve TV gibi iletişim araçlarından duydukları dinî kavramları haz alarak dillendirirler. Bu bağlamda “Allah”, “Allahu ekber”, “Allah bir”, “Bismillah” gibi ifadeleri sıklıkla kullanırlar. Ayrıca onlar, bu süreçte aile içinde yapılan ibadet davranışlarını oyun oynar gibi keyifle taklit ederler (Armaner, 1980). Başka bir deyişle *dinî terimler ve ibadetler çocuk tarafından oyun gibi algılanır*. Dil ve oyun duygu ve düşünce dünyasının kurulmasında merkezi öneme sahiptir. Çocuklar yaklaşık 2-4 yaşları arasında dede, nine, baba, anne vs. namaz kılarken onların yanına gelir, onların yaptıkları hareketleri yapmaya çalışırlar (Peker, 2003). Hatta sıklıklarında secde eden büyüklerin sırtlarına tutunma, sarılma hatta binme davranışı gösterirler. Ayrıca aile içinde büyükler ellerini açıp dua ederken onlar da ellerini açarlar, büyükler “amîn” dediklerinde onlar da “amîn” diyerek ellerini yüzlerine sürerler. Bu aşama, ibadetlerin şekilsel öğrenimi açısından önemlidir.

2-4 yaş arası hem dil gelişimi hem de özerklik kazanma açısından önemlidir. Dolayısıyla ister *dinî kavramları kazanma ve sözel tekrarlama, isterse dinî ibadetlerin oyun gibi tekrarlanması olsun çocukların kısıtlanmaması gerekir*. Çünkü bu zaman dilimi fitratın uygun ortam bulup filizlenmesi açısından yaşamsal öneme sahiptir.

• Sezgisel İnanca Teslimiyet (4-7 Yaş)

Yaklaşık 4-7 yaş arası çocuklarda “sezgisel inanma” eğilimi vardır. Nedenler soruşturulmaz. Bu yaştaki bir çocuğa: “Seni kim yarattı?” diye sorulursa “Allah” cevabı alınır. “Bunu nereden biliyorsun?” diye sorulursa çocuğun cevabı basittir: “Çünkü öyle!” Bu dönem “*kolay inanırlık*” evresi olarak da adlandırılabilir.

Sezgisel inanca teslimiyet aşamasındaki çocuk, soru ve eylemlerle inancı anlamaya çalışır. Çocuğun “Allah nerde?”, “Allah yemek yer mi?”, “Nerde uyuyor?”, “Evi nerde?” tarzında soruları şüphe duymak için değil inanmak içindir. Çünkü bu dönemin en temel özelliği şüpheye

kapalıdır. Yine bu dönemde çocuk “Ben nasıl oldum?”, “Ben nereden geldim?” vb. sorularla bir yandan kendi varlığından haberdar olmak isterken öte yandan yaratılış hadisesini anlamaya çalışmaktadır (Selçuk, 1990).

Çocuk zihinsel bakımdan henüz tenkit özelliğine kavuşmadığı için kendisine sunulanları aynen kabul eder. Kendisine anlatılan ve söylenen her şeye inanmaya yatkındır. Özellikle 3 yaşından sonra çocuk, dinî kavramlar hakkında çeşitli sorular sorar ve aldığı cevaplara düşünmeden, şüphelenmeden, itiraz etmeden inanır. Bu durum çocuğun *kolay inanırlık* özelliğinden kaynaklanmaktadır (Yavuz, 1987; 2013). Sezgisel düşünce eğilimi yaygın olduğu için bu dönem çocukları inançlarının nedenini araştırmaz.

Bilindiği üzere 3-6/7 yaş arası merak ve soru çağıdır. Bu dönem çocukları Allah, melek, cin, şeytan, ahiret, namaz, oruç, günah, sevap, cennet, cehennem gibi dinî kavramlar hakkında sorular sorarak, bilgi edinmeye çalışır (Bilici, 2015). Bu sorulara verilecek cevaplar onların ileride nasıl bir Allah algısı ve dindarlık oluşturacağı hususunda oldukça belirleyicidir.

Yine özellikle 3-6/7 yaş arasında çocukların doğaüstü dünyayla uyumlu olduğu, gerçek ile hayali ayıramadığı bir dönemde yaşadığı bilinmektedir. Bu durum onların Allah'ı sık sık insanî vasıflarla betimlemesine ve insan gibi tasavvur etmesine neden olur (Yıldız, 2007). Onun için bu evredeki çocuk, Allah'ı tasarlamakta güçlük çekmez (Peker, 2003; Yavuz, 1987; 2013). Onlar için Allah, camide uyuyan ya da bulutların arkasında yaşayan bir adamdır. Saklandığı yerden insanları izler, yağmurları yağdırır, çok büyük ve çok kuvvetlidir.

c) İkinci Taklit Evresi: Modelin Taklidi (7-11/12Yaş)

• Somutlaşan İnanca Teslimiyet ya da Soyut Dinî Kavramları Somutlaştırarak Algılama

Son çocukluk ya da okul dönemi (7-11/12 yaş aralığı) çocukları Allah'ı beşerî çizgiler içinde düşünür ve onu büyük bir insan gibi hayal eder (Yıldız, 2007). Çünkü henüz soyut Allah kavramını anlayabilecek düzeyde değildir. Bu sebeple somut düşünür. Bununla birlikte 7-9 yaş aralığı, dinî inancın uyandığı ve geliştiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır (Peker, 2003). Bu evredeki çocukta, bilinçli ve gerçekçi bir

din anlayışı yavaş yavaş oluşmaya başlar. Çocuğun kavramsal düşünce yeteneği geliştikçe, daha çok egosantrik olan ilk düşünme biçiminde de köklü değişimler görülür (Yavuz, 1987).

• Çevreden Edinilen İnanç ve İbadetin Olduğu Gibi İçselleşmesi

Bu evrede, çocuğun dinî gelişimine etki eden en önemli faktör aile ile birlikte öğretmenlerdir. Çocuk, din ve inançla ilgili çevresinden gördüklerine ve duyduklarına karşı oldukça hassastır. Aile bireylerinin ve öğretmenlerinin dinî tutum ve davranışları çocuğu etkileyici ve şekillendiricidir. Hatta okul dönemi çocukları üzerinde öğretmen faktörü çoğu zaman diğer faktörlerden daha fazla belirleyicidir. Çünkü çocuğun çevresinin genişlemesiyle anne ve babasına olan bağlılığı azalmaya başlar. Okula başlamadan önce anne ve babasını model olarak alan ve onları taklit eden çocuk, okula başladıktan sonra öğretmenini örnek alır. Onu otorite figürü olarak kabul eder, onun söylediklerini yapmaya çalışır. Bu nedenle dinî konularda öğretmenin davranışları, okunan kitaplar, izlenen filmler çocuğun dinî gelişimini şekillendiren unsurlar arasındadır (Peker, 2003). Dönemi karakterize eden en temel husus şudur: Çocuk artık davranışı değil kişiyi taklit etmektedir. Buna “*modelle aynileşme*” de denilebilir (Hökeleki, 2010).

• Şüpheyeye Kapalılık ya da İnanmak İçin Sorgulama

Yaklaşık 6-11/12 yaş aralığında ön plana çıkan model alma yoluyla öğrenme aşaması dinî terminolojideki “taklidî iman” denilen kavrama denk gelmektedir. Kuşkusuz çocuk, okul döneminde birtakım dinî soruları daha rahat anlamaya ve öğrenmeye, ahlakî konuları da kendine göre değerlendirmeye başlar. Ayrıca bu dönemdeki çocukların zihinsel gelişimine paralel olarak gelişen düşüncelerin, tenkitçi ve sorgulayıcı bir hal aldığını ısrarla vurgulamak gerekir. Çocuklar ilk çocukluk evresinde, şüphesiz ve itirazsız olarak kabul ve taklit ettikleri davranışları, son çocukluk döneminde mantıklı düşünerek anlamaya çalışır, sorgulamaya başlar. Ancak bu sorgulama inanmaya yöneliktir. Bireysel farklılıklar istisna tutulacak olursa, genellikle 10/11 yaşından önce dinî konularda şüphe duyulmaz (Yavuz, 1987).

İlk çocukluk evresinin ikinci yarısından itibaren başlayan Allah'ı insana ait modeller ve çizgiler içinde düşünme eğilimi özellikle 10/11 yaşından sonra yerini gitgide gelişen sembolik ve soyut bir anlayışa bırakır (Yıldız, 2007). Çünkü son çocukluk evresinin ortalarından itibaren,

somut düşünce safhasından, daha esnek, hatta soyut kavram ve konuların kısmen daha rahat anlaşılacağı bir safhaya geçiş söz konusudur. Ancak bu geçiş bir anda değil, süreç içinde ve oldukça yavaş gerçekleşir. Şüphesiz söz konusu geçiş sürecinin yönü ve yoğunluğunun şekillenmesinde bireysel farklılıklar ve çevresel etmenler belirleyicidir. Kader gibi bazı inanç ve kavramların anlaşılması için yaklaşık 15-16 yaşlara gelmek gerekebilir.

- **Yüzeysel Tenkitlerin Başlaması (11-12 yaş)**

Okul döneminde kültürün sunduğu din ve inanç öğretisinin baskınlığı ön plandadır. Bununla birlikte bu dönemin sonuna doğru din ve inanca yönelik ilk tenkitlerin ortaya çıktığı görülebilir. Zira özellikle 11-12 yaşlarında somut düşünce evresinden yavaş yavaş soyut evreye geçiş söz konusudur. Bu durum zihinsel olarak “dolaylı gerçeği kavrama” ve “çıkarsanmış gerçekliği kazanma” ile de yakından ilişkilidir. “Ama Allah’ı neden göremiyoruz?”, “Neden namaz kılıyoruz?” tarzında sorgulamalar 11 yaşından önce şüpheye kapalı fakat anlamaya dönükken, 11 yaşından sonra şüpheye açık ama yine anlamaya dönük bir karakter arz etmektedir.

- d) **Tahkik Evresi: Araştırma ve Sorgulama (12-20 yaş)**

- **Geçiş: Soyut Tanrı Fikrine Adaptasyonun Zorlukları (12-14 Yaş)**

Erinlik dönemi ya da ergenliğe hazırlık aşamasındaki genç bazı basit konularda soyut düşünceye geçiş yapsa bile genellikle somut düşüncenin etkisindedir. Çünkü soyut düşünceye geçiş süreç içinde yavaş yavaş gerçekleşir. Hatta her genç mutlaka soyut düşünce biçimini kazanacaktır, diye temel bir kural yoktur. Bu aşamada özellikle Allah’ı soyut bir varlık olarak kabul etmenin zorlukları belirgindir. “Allah’ı neden göremiyoruz?” sorusu ısrarla sorgulanır.

- **Dağılma: Şüphe ve Sorgulama (14- 17 Yaş)**

Ergen olan genç, soyut düşünce sürecinin gelişmesi ile birlikte kimlik arayışlarına başlamaktadır (Erikson, 2014). Bu bağlamda bir yandan dinî ve mistik konulara karşı hassas olan ergen, bir yandan dinî ve mezhebî, öte yandan etnik, cinsel ve meslekî kimliğini kazanma peşindedir. Başarılı bir kimlik kazanma yoğun arayışların, sorgulamaların, incelemelerin sonunda gerçekleşir. Eğer ailede ve okulda inanç ve

inançsızlık bağlamında yoğun baskılar yoksa, ergen arayış ve sorgulamalarının sonucunda, kendi kararını kendisi verir. Bu süreçte sosyal destek ergen için son derece önemlidir. Ergenler gruplaşma ve akranlarıyla aynı dünyayı paylaşma eğilimindedirler. Çünkü onlar yetişkinlerin kendilerini bir türlü anlamadığını düşünür. Din ve cinsellik olmak üzere pek çok konuyu aralarında konuşurlar. Özellikle dinî konularda bilimsel izah, rasyonel açıklama ve makul çözümler peşindedir. Ancak dönem şüphe ve sorgulama dönemi olduğu için –eğer baskı yoksa açıkça, baskı varsa içten içe- inanç konuları irdelenir. “Allah varsa kötülükler neden var?”, “Allah varsa neden insanların bir kısmı aç, fakir ve hastalıklıyken diğer kısmı tok, zengin ve sağlıklıdır?”, “Neden bazı insanlar Müslümandır da bazıları başka dinlere mensuptur?”, “Cennet’e sadece Müslümanlar mı gidecektir?”, “İyi bir insan, Hıristiyan yahut Budist olsa, hatta ateist olsa Cennet’e gidemez mi?” Bu tür sorular genç için mutlaka cevaplanması gereken sorulardır. Aslında bunlara cevap arayan genç Tanrı fikri ve inancı başta olmak üzere temel dinî inançlarını bilimsel olarak temellendirme çabası içindedir. Bu duruma, geleneksel yapıdan aktarılan dinî kavramları ve eylemleri sorgulama süreci de diyebiliriz⁶. Dinî kimliğini “başarılı” bir şekilde oluşturan ergenler yaşadıkları arayış ve sorgulama krizini sağlıklı bir şekilde atlatabilirler. Bununla birlikte arayış ve sorgulama olmaksızın ailenin yahut çevrenin dediğine bağlanma “*ipotekli kimlik*” kategorisindedir. Bu süreçte kısmen “*moratoryum*” yani dinî kimliğin askıya alınması, geleceğe bırakılması söz konusu olabilir. Hatta günümüzde sıklıkla görüldüğü gibi dinî açıdan “kimlik dağınıklığı” gözlenebilir. Ateizme yahut dinin aşığılanmasına yönelik tavır takınan ya da içinde yaşadığı kültürün dinî inancını reddederek başka bir inanca geçiş yapanlar ise “*ters kimlik*” kategorisindedir.

• Durulma ve Karar: İnanç’a Bağlanma (17-20 Yaş)

Ergenliğin son yıllarında yavaş yavaş durulma başlar. Bu aşamadaki gençlerin bir kısmı arayış ve sorgulamalarının cevabını bularak Allah’a yönelir, dinî inanca bağlanır. Moratoryum kimlik kategorisi yaşayanlar ne inkâr ne de iman edebilmek için yeterli delile sahip

⁶ Ergenlik döneminde dinî gelişim, sorgulama ve şüpheler konusunda daha fazla bilgi için Allport (2004), Bahadır (1994), Yavuz (2013), Hökelekli (2010), Peker (2003) ve Gündüz’e (2014) bakılabilir.

olmadığını düşünerek tercihlerini geleceğe ertelerler. Dağınık kimlik yaşayanların gerçekçi anlamda dinî bir kaygı ve arayışı mevcut değildir. İpotekli olanlar çevre ve kültürün etkisiyle yoğun araştırmalar yapmadan taklidî inanışı içsel benimseme sürecine girerler.

Sonuç

İslam kültür ve epistemolojisine göre inanç gelişimi “fitrat” ve “çevre” olmak üzere iki temelden beslenmektedir. İnanmak için *yeterli (asıl) neden* fitrattır. Çevresel faktörler (aile, okul, arkadaşlar vs.) ise *gerekli nedenleri* oluşturmaktadır. İnanmaya hazır oluşu sağlayan fitrat çevresel faktörlerle şekillenmekte, bu bağlamda uygun ortam bulunduğu zaman filizlenmekte, bulunamadığı zaman ise körelmektedir.

Geliştirmeye çalıştığımız Müslüman Türk kültüründe inanç ve dindarlık gelişimi modeli temelde “*taklidî*” ve “*tabkiki*” dinî yönelim kavramları üzerine kuruludur. Yapılan gözlemler ilgili literatür ile harmanlanmış ve Müslüman kültürde inanç ve dindarlığın gelişim aşamaları şu şekilde tespit edilmiştir:

- 1) İnancın İlk Temelleri (Doğum öncesi-2 yaş)
 - Dinî kavramlarla ilk temas
 - Nesne sürekliliği: Fanilik ve bakılığın ilk bilişsel kodları
 - Bağlanma: Emniyet içinde olma arzusundan imana
 - Devresel tepkiler: Dinî dünya kuruluşunun başlangıcı
- 2) Birinci Taklit Evresi (2-7 yaş)
 - Davranışın taklidi: Oyun (2-4 yaş)
 - Sezgisel inanca teslimiyet (4-7 yaş)
- 3) İkinci Taklit Evresi: Modelin Taklidi (7-11/12 yaş)
 - Somutlaşan inanca teslimiyet ya da soyut dinî kavramları somutlaştırarak algılama (7-10 yaş)
 - Çevreden edinilen inanç ve ibadetin olduğu gibi içselleşmesi (7-10 yaş)
 - Şüpheye kapalılık ya da inanmak için sorgulama (7-10 yaş)
 - Yüzeysel tenkitlerin başlaması (11-12 yaş)

- 4) Tahkik Evresi: Araştırma ve Sorgulama (12-20 yaş)
 - Geçiş: Soyut Tanrı fikrine adaptasyonun zorlukları (12-14 yaş)
 - Dağılma: Şüphe ve sorgulama (14- 17Yaş)
 - Durulma ve karar: İnanç'a bağlanma (17-20 Yaş)

Türk din psikolojisi literatüründe “bebeklik”, “ilk çocukluk”, “son çocukluk” ve “ergenlik” dönemindeki dinî gelişimi yeniden kavramlaştırarak yola çıkan bu model denemesi en azından üç temel açıdan tenkit edilebilir: *Birincisi* “bu çalışma literatürde var olan bilgilerin özetlenip değerlendirilmesinden ibarettir” denebilir. Esasen söz konusu model denemesi yapılırken bunun literatürdeki bilgilerle şahsi gözlemlerden besleniyor olmasına vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla literatür ile gözlemler uyduğu zaman bunlar birbirini destekleyici anlamda kullanılmıştır. *İkincisi* önerilen modelin nicel verilerle desteklenmemesidir. Bu eleştiri önemlidir. Ancak unutulmaması gereken husus nicel verilerle model kurulamayacağı, ancak kurulan bir modelle nicel çalışma yapılabileceğidir. *Üçüncüsü* ‘bu öneriye bir model denemesi’ denilip denilemeyeceğine yöneliktir. Bu noktada ısrarla hatırlatmak gerekir ki bu araştırma bir kuram denemesi değil, bir model denemesidir. Model ise gerçekliğin basitleştirilerek analitik çerçevede ifade edilmesinden ibarettir. Modeller yardımıyla karmaşık gerçeklik daha basit, olgular arası ilişkiler ise daha anlaşılabilir hale getirilir. Kuşkusuz daha farklı tenkitler de yapılabilir. Tüm bunlarla birlikte önerilen bu modelin daha da geliştirilmesi, bu bağlamda eksikliklerinin giderilmesinin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Zira önerilen modelde cinsiyet farklılıkları üzerinde durulmamıştır. Hâlbuki kız çocukların Allah tasavvuru daha müşfik, dinî kavramları anlamlandırmaları ise daha sıcak ve samimidir (Yavuz, 1987; 2013). Bununla birlikte ergenlik ve sonrasında özellikle İslam’ın kadına bakışını olumsuz olarak algılayan kızlarda dine yönelik eleştiriler artabilmekte, hatta dindar çevrelerde büyüyen kızlarda bile zaman zaman din konusunda “dargın inançlılık” ve “suskunluk” durumu oluşabilmektedir (Yapıcı, 2012). Tahsil düzeyi, özellikle lise ve yükseköğretim süreci ergenlik ve sonrası dinî hayatı çok ciddi etkileyebilmektedir (Yapıcı, 2006; 2007). Ayrıca ekonomik düzey, aile tipi, ebeveyn tutumu, kır ya da kent kökenli olmak, bu anlamda özellikle kırsalda ya da şehirde yaşamak, sekülerleşmenin etkisini az ya da çok hissetmek gibi değişkenler bu modelde vurgulanmamıştır. Bu nedenlerle

geliştirmeye çalıştığımız model önerisinin yapılacak araştırmalarla olgunlaşması gerekir.

KAYNAKÇA

- Ahmet b. Hanbel (1429/2009). *Müsned I-VI*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Allport, G. W. (2004). *Birey ve dini* (Çev. B. Sambur). Ankara: Elis Yayınları.
- Argyle, M. & Beit-Hallahmi, B. (1975). *The social psychology of religion*. London & Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Argyle, M. (1999). Din psikolojisi alanındaki yeni gelişmeler (Çev. T. Küçükcan). *Dini Araştırmalar II* (4), 195-208.
- Argyle, M. (2000). *Psychology and religion: An introduction*. London: Routledge.
- Arık, İ. A. (1988). *Psikolojide bilimsel yöntem*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Arkonaç, A. S. (2008). *Psikolojide insan modelleri ve yerel insan modellerimiz*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- Arkonaç, A. S. (2015). *Psikolojide bilginin eleştirel arkaplanı*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Arkonaç, S. (1999). Psikolojide insan modelleri ve ontoloji sorunu. S. A. Arkonaç (Ed.) *Psikolojide Yeni Tartışmalar* (27-43). İstanbul: ALFA Yayınları.
- Armaner, N. (1980). *Din psikolojisine giriş*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Arslan, H. (2012). *Epistemik cemaat: Bir bilim sosyolojisi denemesi*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Aydın, A. (2000). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi*. İstanbul: ALFA Yayınları.
- Aydın, M. (1990). *Din felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Bahadır, A. (1994). *Ergenlik döneminde dinî şüphe ve tereddütler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.
- Bandura, A. (1980). *L'apprentissage social*. Bruxelles: Mardaga.
- Batson, D. C. & Ventis, L. W. (1982). *The religious experience: A social-psychological perspective*. Oxford: Oxford University Presses.
- Bayraklı, B. (1989). *İslam'da eğitim: Batı eğitim sistemleriyle mukayeseli*. İstanbul: İFAV Yayınları.

- Beit-Hallahmi, B. & Argyle, M. (1997). *The psychology of religious behavior, belief and experience*. London & New York: Routledge.
- Berger, P. (1993). *Dinin sosyal gerçekliği* (çev.A. Çoşkun). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Berk, L. E. (2013). *Çocuk gelişimi* (Yay. Haz. B. Onur, Çev. A. Dönmez). Ankara: İmge Kitabevi.
- Bilici, A. B. (2015). *Gelişim ve eğitim odaklı çocuk psikolojisi ve din*. İzmir: Akademik Gelişim Yayınları.
- Buhari (1413/1993). *Sabih I-V*. (Nşr: M. Dibulbuğa) Dimeşk: Daru'l Ulumi'l İnsaniyye.
- Burger, J. M. (2006). *Kişilik: Psikoloji biliminin insan doğasına dair söyledikleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Elkind, D. (1970). The origins of religion in the child. *Review of Religious Research* 12 (1), 35-42.
- Erdogruca, N. (2012). *Bağlanma kuramı çerçevesinde insan-Allah ilişkisi ve psikolojik iyi olma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erikson, E. H. (2014). *İnsanın sekiz evresi* (Çev. G. Akkaya). İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Fowler, J. W. (2000), İman bilincinin evreleri (Çev. A. U. Mehmedoğlu). *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19, 85-104.
- Freud, S. (1995). *L'avenir d'une illusion* (Traduit par A. Balseinte, J.G. Delarbre & D. Hartmann). Paris: PUF
- Gander, M. J. & Gardiner, H. W. (2010). *Çocuk ve ergen gelişimi* (Çev. A. Dönmez, N. Çelen, B. Onur, Yay. Haz. B. Onur) Ankara: İmge Kitabevi.
- Goldman, (1964). *Religious thinking from childhood to adolescence*. New York: Routledge & Kegan Paul PLC.
- Gündüz, T. (2014). Gençlik dönemi din eğitimi. Ed. M. Köylü. *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi* içinde (ss. 65-104). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Harms, E. (1944). The deveelopment of religious experience in children. *American Journal of Sociology* 50, 112-122.
- Hazan C. & Shaver P, R. (1987) Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology* 52, 511-524.
- Hazan C. & Shaver P, R. (1998). Bağlanma: Yakın ilişkilerle ilgili araştırmalar için bir çerçeve (Çev. A. Dönmez). *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 31 (1), 1-49.
- Hökelekli, H. (1996). Fitrat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIII*, 47-48.
- Hökelekli, H. (2010). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn Manzur, (1410/1990). *Lisann'l-Arap*. Beyrut: Darı Sadır.
- İsfahanî, R. (1373). *el-Müfredat fî garâibi'l-Kur'ân*. Beyrut.
- Karaca, F. (2007). *Dini gelişim teorileri*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Karaca, F. (2010). Dindarlığın gelişimi. H. Hökelekli (Ed.) *Din Psikolojisi* içinde (ss. 118-142). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kayıklık, H. (2002). *Bireysel dindarlığın psikolojik kaynakları*. *Dini Araştırmalar* 5 (13), 27-40.
- Keklik, İ. (2008). Bilişsel gelişim. İ. Yıldırım (Ed.) *Eğitim Psikolojisi* içinde (ss. 61-96). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kirkpatrick, L. A. (2006). Din psikolojisinde bağlanma teorisi (Çev. M. Koç). *Bilimname* 10 (1) 133-172.
- Koç. T. (1995). *Din dili*. Kayseri: Rey Yayıncılık.
- Mehmedoğlu, A. U. & Aygün, A. (2006). James W. Fowler ve inanç gelişim teorisi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1), 118-139.
- Mehmedoğlu, A. U. (2010). İnanç psikolojisi. H. Hökelekli (Ed.) *Din Psikolojisi* içinde (ss. 144-166). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Miller, P. H. (2008). *Gelişim psikolojisi kuramları* (Yay. Haz. B. Onur, Çev. Z. Gültekin). Ankara: İmge Kitabevi.

- Müslim (1403/1983). *Sahih I-V* (Tah. M. Fuad Abdulkaki). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Okumuşlar, M. (1999). *Kur'an'a göre din-fıtrat-eğitim ilişkisi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Peker, H. (2003). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Piaget, J. (1939). *Çocukta hüküm ve muhakeme* (Çev. S. E. Siyavuşgil). İstanbul: Devlet Basımevi.
- Piaget, J. (1947). *La représentation du monde chez l'enfant*. Paris: PUF.
- Selçuk, M. (1990). *Çocuğun eğitiminde dini motifler*. Ankara: TDV Yayınları.
- Soysal, A.Ş., Bodur, Ş., İleri, E. & Şeno, S. (2005). Bebeklik dönemindeki bağlanma sürecine genel bir bakış. *Klinik Psikiyatri* 8, 88-99.
- Vergote, A. (1966). *Psychologie religieuse*. Bruxelles: Charles Dessart.
- Vergote, A. (1999). *Din, inanç ve inançsızlık* (Çev. V. Uysal). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Vygotsky, L. (1998). *Düşünce ve dil* (Çev. S. Koray). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Yapıcı, A. (2004). Din bilimleri alanında yapılan empirik çalışmalarda karşılaşılan metodolojik bir problem: ölçek mi olguyu, olgu mu ölçeği oluşturmakta? *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 85-118.
- Yapıcı, A. (2006). Yeni bir dindarlık ölçeği ve üniversiteli gençlerin dinin etkisini hissetme düzeyi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1), 65-115
- Yapıcı, A. (2007). *Ruh sağlığı ve din: Psiko-sosyal uyum ve dindarlık*. Adana: Karahan Yayınları.
- Yapıcı, A. (2011a). Kuramdan yonteme 'ruh sağlığı-din' çalışmalarında karşılaşılan güçlükler. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2), 25-61.
- Yapıcı, A. (2011b). Tarsus'a ait edebî folklorik ürünlerde İslamî motifler. *Türk-İslam Kültür ve Medeniyetinde Tarsus* içinde (ss.273-284), Ankara: TDV Yayınları.

- Yapıcı, A. (2012). *Kimlik, bilinç ve toplumsal cinsiyet bağlamında din ve kadın*. Adana: Karahan Yayınları.
- Yavuz, K. (1987). *Çocukta dinî duygu ve düşüncenin gelişmesi*. Ankara: DİB Yayınları.
- Yavuz, K. (2013). *Günümüzde inancın psikolojisi*. İstanbul: Boğaziçi yayınları.
- Yıldız, M. (2007). *Çocuklarda Tanrı tasavvurunun gelişimi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Yılmaz, M. T. (2011). Bireyin gelişimi. İ. Yıldırım (Ed.) *Eğitim Psikolojisi* içinde (ss. 144-166). Ankara: Anı Yayınları.